

A Magyarországi Szláv Nyelvatlasz

A Magyarországi Szláv Nyelvatlasz munkálatai rövid múltra tekintenek vissza. Mint köztudomású, e munkálatok megindulása csak a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezése után (1949) vált lehetővé, amikor megszülettek a feltételei annak, hogy a szlavisztikai kutatások területén is fordulat következzen be. Ennek kapcsán a nyelvtudományi ötéves terv keretén belül lehetőség nyílt a tervszerű kutatómunkára, napirendre lehetett tűzni a megoldandó legfontosabb feladatokat, s biztosítani az egyéni kutatómunka és a kollektív munkálatok személyi és anyagi előfeltételeit. Másrészt, e munkálatok tematikája folytán alkalom nyílt szorosabb kapcsolatok kiépítésére a szomszédos népi demokráciák szlavisztikájának képviselőivel.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv Nyelvek Intézetének szervezésében két kollektív munkálat folyik: 1. a Magyarországi Szláv Nyelvmélekek és 2. a Magyarországi Szláv Nyelvatlasz munkálatai. Mindkettőnek vezetője Kniezsa István akadémikus.

*

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének megalakulása (1949) előtti években a hazai szlavisztikai kutatás nem igen foglalkozott szláv nyelvjárásaink feldolgozásával. A magyarországi szlavisztika irodalmából kevés olyan művet vagy cikket tudunk megemlíteni, amely hazai szláv nyelvjárásainkkal foglalkozik.

A szlovák nyelvjárásoknak szenteli figyelmét MUNKÁCSY,¹ ERNST,² KNEZSA,³ SIPOS,⁴ MÁRKUS,⁵ KIRÁLY⁶; néhány megjegyzést találunk ezenkívül még HELLEBRANTH⁷ és HAAN⁸ munkáiban.

¹ MUNKÁCSY MIHÁLY: Tót nyelvű rusznákok Bács- és Szerémszékében, Bp., 1913., 39 l.

² ERNST TERÉZ: Adalékok a galgóczi tót nyelvjáráshoz és Galgóc településtörténetéhez, Bp., 1931, 42 l.

³ KNEZSA, STEFAN: Z historycznych zagadnień dialektu wschodnio-słowackiego, Kraków, 1935, 108–115. l. [Klny.: Sprawozdania Polskiej Akademji Umiej.]

⁴ SIPOS ISTVÁN: A magyar nyelv hatása Alsómagyarályi tót nyelvére, Kassa, 1939, 80 l.

⁵ MÁRKUS MIHÁLY: A bokortanyák népe, Bp., 1943, 48–109 [a „Nyelvjárás” c. fejezetben].

⁶ KIRÁLY, PIERRE: Chronologie des éléments hongrois dans la langue d'un village slovaque oriental, Bp., 1948, 201–214 (Klny.: Études slaves et roumaines I.).

⁷ HELLEBRANTH JÁNOS: Szarvas városáról [Tudományos Gyűjtemény 1822/XI, 21–2; Szarvas nyelvéről is ír egy keveset a „Lakosai: Ezeknek... beszédmódjok” c. fejezetben].

⁸ HAAN, LUDWIK: Pamětnosti B. Čabanské, W Budině, 1845 [Békéscsaba nyelvéről az 57. laptól kezdődően]; utó.: Csaba története [1858]. Kézirat [Békéscsaba, Megyei Könyvtár Kézirattárában, jelzete: RK 30; nyelvéről a 39–40. lapon].

Délszláv nyelvjárásainkat tanulmányozza GÖNCZI,⁹ ASBÓTH,¹⁰ PÁVEL,¹¹ CHRIST¹² és NOVÁK.¹³

A kárpátukrán (rutén) nyelvjárásokkal egyedül BONKÁLÓ¹⁴ foglalkozott.

Az eddig felsorolt irodalomból láthatjuk, hogy az említett szerzők közül Magyarország mai területén levő nyelvjárásokból egyedül MÁRKUS merítette tanulmányának tárgyát.

A magyarországi szlovák nyelvjárások a cseh, a lengyel és a szlovák szlavisták figyelmét is magukra vonták. Így megemlékezik róluk V. VÁŽNÝ.¹⁵ STIEBER¹⁶ a Zemplén megyei Rudabányaécska nyelvjárását dolgozta fel és ŠTOLC¹⁷ 1946-ban a szlovák-magyar lakosság-csere propagációs munkája során Komárom és Veszprém megyében, valamint Kerepes környékének déli részén és Borsod-Zemplén megyében végzett nyelvjárési gyűjtést. Ugyanakkor PAVOL ONDRUS Nógrád és Békés megyében, továbbá Nyíregyháza környékén, KONŠTANTIN PALKOVIČ meg Esztergom megyében, valamint Aszód és Kiskőrös környékén gyűjtött nyelvjárési anyagot (vö. ŠTOLC i. m. 5–6). Így tehát ŠTOLC műve, továbbá ONDRUS és PALKOVIČ gyűjtései révén lényegében Magyarország valamennyi szlovák nyelvjárású községére vonatkozóan rendelkezünk anyaggal. Persze, még ez utóbbi gyűjtések is (amennyire ez ŠTOLC műve alapján megállapítható) több szempontból hiányosak, ami érthető is, mivel az áttelepítési kampány munkája közben nem volt alkalmuk rendszeres és huzamosabb gyűjtésre.

Megjegyzem még, hogy ugyancsak ŠTOLC tesz említést egyetlen kárpátukrán nyelvjárású községünkről (Komlóska, Zemplén m.), és ugyancsak ő elemzi a lengyel goral nyelvjárású községünk, Derenk nyelvét is (i. m. 394 kk., 431–9).

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy míg a szlovák nyelvjárásokat ŠTOLC műve és a többi felsorolt cikk, tanulmány alapján lényegében már át tudjuk tekinteni, addig a hazai délszláv és esetleges kárpátukrán nyelvjárású községeinkre vonatkozólag úgyszólván semmi adattal sem rendelkezünk.

*

A magyarországi szláv nyelvjárások feldolgozásának a gondolata 1903-ban vetődött fel először konkrét formában, amikor az MTA Nyelvtudományi

⁹ GÖNCZI FERENC: Muraköz és népe, Bp., 1895, 103–119 [a „Nyelvjárás, költészet” c. fejezetben]; HADROVICS L. közlése.

¹⁰ ASBÓTH OSZKÁR: A *j > gy* változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban. Bp., 1908, 61 l. [Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XX/10].

¹¹ PÁVEL ÁGOST: A vashidegkúti szlovén nyelvjárás hangtana, Bp., 1909, 148 l.

¹² CHRIST JÁNOS: A muraközi nyelv nyelvtana, Veszprém, 1942, 40 l.

¹³ NOVÁK VILMOS: Küzmics István hazai szlovén bibliafordító [Egyetemes Philológiai Közöny LXVIII (1944/1., 48–63; nyelvészeti anyagot nagyon keveset találunk benne].

¹⁴ BONKÁLÓ SÁNDOR: A *sg* refl. a huczul-kisoroszbán. [Nyelvtudomány. IV (1913), 41–3]; *üö.*: A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana, Gyöngyös, 1910, 50 l. [a 3–4. lapon közli a kárpátukrán nyelvjárás régebbi irodalmát is]; *üö.*: A rutének (ruszinok). Bp., 1940, 70 kk. [egy-két megjegyzés].

¹⁵ VÁŽNÝ, VÁCLAV: Nářečie slovenská., Praha, 1934 [Československá vlastivěda. Jazyk.], 281, 289 stb. [a délvidéki, Békés és Bács-Bodrog megyei nyelvjárásokról tesz említést].

¹⁶ STIEBER, Z.: Gwara wsi Ruda Baňačka, SMS, XIV (1936), 214 kk.

¹⁷ ŠTOLC, JOZEF: Nářečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku, V Bratislave, 1949, SAVU, 544 l. + 1 térkép.

Bizottsága tervbe vette a magyarországi szláv nyelvjárások átkutatását.¹⁸ Az első (s egyben az utolsó) munka, amely ennek kapcsán napvilágot látott, PÁVEL Á. idézett műve, melyet az MTA adott ki „A Magyarországi Szláv Nyelvjárások” c. sorozat I. füzeteként; szerkesztette ASBÓTH OSZKÁR az MTA Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából.¹⁹

A magyarországi szláv nyelvjárások rendszeres feldolgozására csak az MTA újjászervezése és a Nyelvtudományi Intézet létrehozása után kerülhetett sor; ennek kapcsán a nyelvtudományi ötéves tervben már helyet is kapott „A Magyarországi Szláv Nyelvatlasz” (SzNyA) c. munkát.

A SzNyA célja: áttekintést nyerni az egyes magyarországi szláv nyelvjárások állapotáról, elkészíteni a nyelvjárások atlaszát, majd ennek alapján, illetőleg e mellett nyelvjárási monográfiák és tanulmányok készítése, írása.

Magyarországon kb. 240 község lakossága (illetve ezek bizonyos hányada, gyakran csak egy-két öreg ember) beszél valamelyik szláv nyelvjárást. Ebből mintegy: 130 szlovák, 93 szerb-horvát, 9 szlovén, 1 ukrán (Kömölcska), 1 lengyel (gorál) [Derenk, melyet 1941-ben széttelepítettek] és 9 átmeneti kárpátukrán-keletiszlovák nyelvjárási község (Zemplén- és Abaúj megyében).

A SzNyA-munkálatok első szakaszában ún. tájékoztató kutatásokat végeztünk. Ezeknek célja az volt, hogy áttekintést nyerjünk a magyarországi szláv nyelvjárások hovatartozásáról, jellegéről és összetételéről. A kutatásokat egy rövidebb kérdőív alapján végeztük, mely pl. a szlováknál 12 hangtani jelenségre, 4 alaktani sajátásra és 6 ragozási paradigmára vonatkozó kérdésre, összesen kb. 200 adatra terjedt ki.

¹⁸ Lásd „A MTA Nyelvtudományi Bizottságának jegyzőkönyvei 1877–1919.” (MTA Kézirattára, jelzete: Nyelvtud. 2°, 44/1):

a) 1903. XI. 28:

„A Nyelvtudományi Bizottságnak 1904-i költségvetése.” . . . „6. Nem-magyar nyelvjárásaink tanulmányozására . . . 500.— A bizottság [elnök: Szinnyi J., jegyző: Simonyi Zs., jelen: Ásbóth, . . . Melich . . .] szervezni kívánja a magyar nyelvtörténetre nézve is fontos hazai nem-magyar (első sorban a német és szláv) nyelvjárások átkutatását és ismertetését, s egyelőre a szükséges könyvészeti előmunkálatokra vesz föl 500 koronát”.

b) 1904. V. 25:

„3. A német és szláv nyelvjárásoknak az idén megindítandó gyűjteményére nézve elhatározza a bizottság, hogy a kiadandó munkákért tiszteletdíjat nem fizet, hanem 50 tiszteletpéldányt ad a szerzőnek. A gyűjteményt a Franklinnál nyomtatjuk”.

c) 1907. XII. 20:

„Előirányzat 1908-ra”.

„. . . megindulnak a magyarországi szláv nyelvjárások munkálatai (Ásbóth O. szerkesztésével), de mind a kettőnek költségéről csak 1909-ben gondoskodunk”.

d) 1908. X. 26:

„. . . Ásbóth Oszkár l. t. levélben jelenti, hogy a biz. fölhatalmazása alapján most fogja megindítani a Magyarországi szláv nyelvjárások sorozatát (Pável Ágostnak a vas-megyei szlovén nyelvjárást tárgyaló dolgozatával)”.

e) 1908. XII. 21:

„Előirányzat 1909-re”.

„5. Magyarországi szláv nyelvjárások 700.—” . . . „A magyarországi szláv nyelvjárások c. sorozat, melynek kiadása már évekkal ezelőtt el volt határozva, most fog megindulni Ásbóth Oszkár r. t. szerkesztésében”.

¹⁹ Vö. PÁVEL i. m.-nek címlapját és ASBÓTH sorait, Nyelvtudomány, III (1910), 127.

A szlovák részleg tájékoztató gyűjtései 1952 végén befejeződtek. Ebből 29 nyugatszlovák, 79 középszlovák és 22 keletiszlovák nyelvjárású község. Megtörtént a szlovák kutatópontok előzetes kijelölése is, sőt a kutatópontok mintegy háromnegyed részét már fel is gyűjtöttük. — A délszláv nyelvű községekből a tájékoztató kutatások során eddig kb. 80 van felgyűjtve. Ebből : I. szerb-horvát nyelvű : 1. *što*-nyelvjárású : a) ekavština 17, b) jekavština 21, c) ikavština 23 ; 2. *kaj*-nyelvjárású : 8 ; 3. *ča*-nyelvjárású : 5 ; II. szlovén : 6. Felgyűjtendő még kb. 22.

A SzNyA szlovák részlegének munkatársai, a tájékoztató gyűjtésekben : Décsy Gyula, Gregor Ferenc, Király Péter, Varga Ferenc, — a kutatópontok feldolgozásában : Décsy, Gregor, Király és Sipos István. — A délszláv részleg eddigi gyűjtéseiben Bor Kálmán és Botka Ferenc vett részt ; a további gyűjtések azonban — munkatársak hiányában — pillanatnyilag szünetelnek.

A gyűjtőmunkálatokat megelőzően, az ún. tájékoztató kutatások előtt közös gyűjtéseken vettünk részt szlovák és délszláv nyelvjárású községekben, majd a magnetofon segítségével felvett lemezekről lejegyzési gyakorlatokat folytattunk. A tájékoztató gyűjtések egynaposak voltak, s a körülményektől függően a kérdőívben felsorolt kérdéseken kívül is igyekeztünk anyagot gyűjteni egyes jellegzetesebb, esetleg a kérdőívben egyáltalán nem szereplő jelenségekre vonatkozólag.

A kutatópontok kijelölése a községek nyelvi jellegének összehasonlítása alapján történt meg, s ezt megelőzően — amennyire lehetséges volt — településtörténeti adatokat is gyűjtöttünk és egyéb, községeink történetére, nyelvére vonatkozó forrásokat is igyekeztünk felkutatni.

A szlovák részleg feldolgozásában nagy segítséget jelent számunkra, hogy a kutatópontokat a Szlovák Tudományos Akadémia nyelvjárású kérdőíve alapján dolgozhatjuk fel.²⁰

A kutatópontok felgyűjtésének megkezdése előtt ismét közös kiszállásokon vettünk részt : egy-egy nyugat-, közép- és keletiszlovák nyelvjárású községben, majd a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályának dymaphonján felvett hanglemezekről lejegyzési gyakorlatokat végeztünk.

A lejegyzésben a szlovák nyelvjárású irodalomban meghonosodott nagyolt fonetikus lejegyzési módot használjuk, szükség esetén egy-egy újonnan alkalmazott jel segítségével jelöljük a szokatlan képzésű hangot.

Az adatközlő alanyok kiválasztásában elsősorban arra ügyeltünk, hogy az óslakosok közül kerüljenek ki. A nemzedékbeli eltérések vizsgálata (bár néhol ez is hasznosnak bizonyult) általában véve nem látszik lényegesnek, mivel a szlovák irodalmi nyelvnek — érthetően — még úgyszólván semmi nyoma sem található a nyelvjárásokban. Ez utóbbi ok miatt nem járhat eredményel a nemek közti eltérések vizsgálata sem.

Az adatok kérdésekor általában a direkt módszert követtük, azaz magyarul kérdeztünk, vagy rámutattunk a tárgyra. A magyarul való kérdégetést részben az is megokolja, hogy a kérdezett egyének a szlovák irodalmi nyelv kifejezéseit nem minden esetben értik, sőt, a helyi nyelvjárás ismerete náluk gyakran már csak passzív tudást jelent ; de magyarul kérdezhetünk nyugodtan azért is, mivel ezt a nyelvet nagyjából jól ismerik (sokszor

²⁰ A kérdőív címe : Dotazník pre výskum slovenských nárečí. Sostavili EUGEN PAULINY a JOZEF ŠTOLC. V Bratislave, 1947, Vyd. SAVÚ. — 100 lapos, 748 kérdést tartalmaz, együttvéve kb. 2000 adatot.

jobban, mint a helyi nyelvjárást), s — hangtani és alaktani kérdésekről lévén szó — nem veszélyeztettük a kiejtés helyességét vagy a helyesen megadandó válasz elnyerését (annál is inkább, mivel a kiejtésben itt-ott felbukkanó magyar hatást már a tájékozódó kutatások során módunkban volt tisztázni).

Általában két-három alanyt kérdeztünk, majd újabbnál a vitás kérdéseket igyekszünk tisztázni. Az ezek után is fennmaradó megoldatlan kérdéseket a kutatópontok felgyűjtése után magnetofon felvételek segítségével próbáljuk tisztázni.

A SzNyA szlovák részlegének további munkálatai — ha lassított ütemben is — biztosítva látszanak; a délszláv részleg munkálatainak folyamatosága szempontjából viszont hasznos lenne, ha délszláv szakos dialektológusokat is ki tudnánk képezni.

*

A magyarországi szláv nyelvjárások tanulmányozása nagy jelentőségű. Elsősorban azért, mivel jelentős mértékben gazdagítja szlavisztikai, sőt bizonyos fokig általános nyelvészeti ismereteinket is. A nyelvjárások rendkívül előnyös összetétele folytán ugyanis alkalmunk nyílik valamennyi szláv nyelv, illetve nyelvjárás közvetlen tanulmányozására és összehasonlítására. Ezenkívül lehetőséget adnak az átmeneti nyelvjárások, az új nyelvjárási típusok keletkezésének, a kétnyelvűség, a magyar-szlovák kölcsönhatások stb. tanulmányozására.

Az atlasz munkálatain kívül egyéni munkák is folynak: így BALECZKY EMIL Komlóskán kárpátukrán nyelvjárását dolgozza fel monografikusan; GREGOR FERENC egy nyugatszlovák nyelvjárású község (Pilisszántó) nyelvről ír tanulmányt; HADROVICS LÁSZLÓ a nyugatmagyarországi (burgenlandi) horvát nyelvjárás XVIII. és XIX. századi nyomtatott emlékeivel foglalkozik; KIRÁLY PÉTER Tótkomlós középszlovák nyelvjárásának kialakulásáról ír dolgozatot, valamint az átmeneti keletiszlovák-kárpátukrán nyelvjárásról; SIPOS ISTVÁN meg a Bükk hegységben fekvő szlovák községek nyelvről készített tanulmányt (A bükki Huták és Hámorok település- és nyelvjárás-története; 1955. kandidátusi disszertáció).

Már az eddigi irodalom alapján is sejtettük, hogy a magyarországi szlovák községek lakossága szinte kivétel nélkül több helyről települt egybe, s ebben kereshető a magyarázata annak, hogy szlovák nyelvjárásaink elütnek a szlovákiai nyelvjárásoktól, hogy más jellegűek, más összetételűek, mint amazok. Ez derült ki KIRÁLY PÉTERnek Tótkomlós nyelvjárásáról írt kéziratot tanulmányából, s erre az eredményre jutott SIPOS ISTVÁN is idézett munkájában. SIPOS levéltári kutatásai során igen fontos adatokra tett szert. Így pl. olyan feljegyzéseket talált, amelyekben fel van tüntetve, hogy ki honnan jött és milyen nyelven beszélt. Mindennek a birtokában SIPOS — a nyelvi tények vallomásának felhasználásával — a bükki települések nyelvének egységesülő folyamatát szinte teljes egészében meg tudta rajzolni.

Magyarország szinte valamennyi szlovák településének története a bükki települések történetéhez hasonló, vagyis legtöbbször nem szervezett áttelepítésről, hanem önkéntes — különböző vidékekről eredő — betelepülésekről van szó, minek következtében a különféle nyelvjárást beszélő telepések nyelvéből mindig új típusú nyelvjárás jött létre. Éppen ezért a magyarországi

szláv nyelvjárások tanulmányozása a nyelvkeveredés problémája szempontjából is igen tanulságos. Mindebből nyilvánvaló az is, hogy a nyelvjárásai tanulmányok írásakor a településtörténeti adatokban rejlő tanulságok felhasználása elsődleges fontosságú.

Bár kész eredményekről még nem számolhatok be, csak folyamatban levő munkálatokról, egyéni kéziratok tanulmányokról, — az összkép mégis biztató: minden előfeltételünk megvan ahhoz, hogy a hazai szlavisztika a nyelvjáráskutatás területén is jelentős eredményeket mutathasson fel.

KIRÁLY PÉTER